



Kunagi oli kuum

Ajarännakud kipitava keele
maastikele

Jaan Undusk. Kuum. Novelle. Vienna.
Tallinn: Varrak, 2022. 614 lk.

Ma olin sunnitud läbi lugema Jaan Unduski „Kuum”, sest „Vikerkaar” tahtis, et ma seda arvustaksin. Arvustamiseks ei olnud mul aega. Aga see raamat oli pillavalt hästi kirjutatud. Ta oli nii hästi kirjutatud, et ajas pööritama. See raamat ei olnud seda väärt, et teda nii hästi oleks pidanud kirjutama. Kui kirjandusauhindu jagatakse, siis mina nimetaksin „Kuuma” ilma igasuguse kahtluseta aasta parimaks raamatuks – parim on ta igatahes, kuigi minu jaoks hakkas käima oma headusega vastukarva.¹

Ülelugemine, ülekogemine. Vahel tundub, et elad elu kui korduste ja uuesti kogemiste jada, kus uus kogemine ja uus lugemine on vaid varasema juurde tagasipöördumine. Eelmisel kevadel käisin üle kahekümne aasta taas Šotimaal Glasgow's, kus kunagi 1990-ndatel mõnda aega elasin. Nüüd sinna naastes ei tundnud mõnda kohta äragi, mõnes teises kohas aga tundsin iga rakuga seda üdini intiimset kohatunnet, kui oled just sellesamas kohas kordi ja kordi kulgenud, peatunud, astunud trepist alla kaldapealsele, siis jätkanud kulgemist silla all mööda jõekallast, ja see koht on sinu sisse kasvanud sellisel viisil, et ise ei saagi sellest teadlik olla, enne kui juhtumisi samale kaldapealsele tagasi satud.

¹ Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks. Vestlus Madis Kõivuga. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 86.

Kunagi sai loetud Unduski romaani „Kuum. Lugu noorest armastusest” (1990), neilsamadel kummalistel üheksakümnnendatel, ja nüüd „Kuuma” üle lugedes oli tunne üsna samasugune kui Glasgow's ringi jalutades: tekst oli kohati võõraks jäänud, aga siis järsku jõuad täpselt tagasi oma aastatetagusesse lugemisse, või vähemalt nii see tundub. Mõni teine koht jälle tekitab ebamugavust. Nii vist ongi üheksakümnnendatega, kus tagantjärele vaadates tundub mõndagi arusaamatut ja ehk ka ebamugavat. Indrek Ojam küsis hiljuti: kuidas on võimalik, et Mati Undi romaanist „Brecht ilmub öösel” (1997) loeti toona täiesti mööda?² Undi poliitiliselt laetud postkoloniaalne Brecht-romaan tundus 1990-ndate teisel poolel lihtsalt igav, selle poliitiline pingestatus oleks nagu kuulunud mingisse teise aega. Mõni aasta varem ilmunud Unduski „Kuum” aga kõnetas. Tõsi, mõni teine tekst kõnetas rohkemgi: Vikergallup – mida toona hoolega jälgiti, sest millest muust tasus sel murranguajal hoolida kui noorte kriitikute häälest – kuulutas 1990. aasta parimaks uudisteoseks Mati Undi „Öös on asju” (12 häält) ning parimaks debüütraamatuks Peeter Sauteri „Indigo” (10 häält). Jaan Unduski „Kuum” sai neli häält ja Sven Kivisildniku „Märg Viktor” kolm häält.³ Betti Alveri kirjandusauhinna sai jällegi „Kuum”. Minu silmis avasid

² I. Ojam, Brecht Estranged. Mati Unt's Last Novel „Brecht at Night” (1997) as an Intervention in the Memory Politics in 1990s Estonia. – Ettekanne konverentsil „Cultural Heterologies and Democracy II. Transitions and Transformations in Post-Socialist Cultures in the 1980s and 1990s”, Tallinn, 26.–28. VI 2024.

³ Vikergallup. Eesti kirjandus 1990. – Vikerkaar 1991, nr 3, lk 96.

Undi „Öös on asju”, Unduski „Kuum” ja Sauteri „Indigo” justkui kolm väga erinevat kirjanduslikku rada: Unt oma terava sotsiaalse närvi ja postmodernistliku mängulisusega, Undusk modernistliku keelenõtkusega ja sõnastamise tungiga, Sauter argisuse mõtestamisega. 1994. aastal lisandus Ene Mihkelsoni „Nime vaev” nõukatraumade sasipundarde eritlemisega – muide, toonane Vikergallup andis „Nime vaevale” vaid kaks häält, Mihkelsoni mälutöö vägi tuli ilmsiks järgmiste romaanide lisandudes. 1990-ndate alguse proosas löi lained ka Jüri Ehlevest, kelle esimesed jutukogud „Ikka veel Bagdadis” ja „Krutsiaania” ilmusid 1996. aastal, aga kes oli novellidega tuntust kogunud juba aastaid varem. Ja muidugi Madis Kõiv oma filosoofilis-aistinguliste mälu-uuringutega – tema „*Studia Memoriae*’d” hakkasid ilmuma 1994. aastal.

See, kuidas „Kuum” 1990. aastal kõnetas, on imelikki, kui arvestada, et romaani kirjutamist alustas Undusk juba 1970. aastate lõpus, sügava stagnaaja õhustikus. Samas osutab autor, et „lõpliku kiirenduse” sai romaan aastatel 1986–1987, kuid ajastuomane paberipuudus lükkas ilmumise kolme aasta võrra edasi. Undusk kirjeldab aastate 1986–1987 kirjutamistööd kui autori tarkuse ja planeerimise initsiatiivi käest andmist: „Püüdsin seda initsiatiivi üle kanda oma sisemuses kipitava keele enese üllatavasse energiasse, tema kummalisse keerdumisse ja ootamatuksse käänakuisse, loomupäraselt kohuvalisse kujutelmadesse, assotsiatsioonidesse, vastandusisse, paradoksidesse. Piisavas mahus süžee oli juba autori poolt ette kirjutatud, nüüd tuli vaadata, mida keele enese loovus selle süžee pinnal ette võtab, mida löikab, mille tühistab, kus võimendab.” (Lk 611)

Kui lappan oma 1990. aastate „Kuuma”-märkmeid, siis just keele märk-

sõna domineerib toonases lugemismuljes. „Autor ei taha midagi öelda, tegelased ei püüa maailma mõtestada, maailm „Kuumas” lihtsalt avaneb, tungeldes tegelaste sisemustes,” on mul kirjas Tartu Ülikooli eesti nüüdiskirjanduse loengukursust ettevalmistavais märkmeis. Unduski maailm ei põhine „mitte maailma mõtestamisel, vaid maailma sõnastamisel”. Ja siis jada sellekohaseid tsitaate romaanist:

„Ta pidi leidma mingid sõnalised raudklambrid, millega oma andumust koos hoida ja ühes sellega iseennast, ta pidi leidma sõnad, milles oma andumust talutavaks või isegi väärakaks elada. Ta pidi looma iseenele palve. Ja see palve ihkamise vaev oli kasvanud maailma koos selle tüdrukuga ja see oligi püha armuvaev. Kõik muu oli möga selle ümber ja peal.” (Lk 154)

„[---] armastus on temast üle käinud nagu marutuul ja ta lõplikult deburžuaseerinud. [---] oli vaid tung end hingeliselt laiali laotada, lehvida avaruse üle nagu See enne oma suurt seitsmepäevast edevushetke, millest asjade mõnusus alguse sai.” (Lk 152)

„Ta oli kogemata puudutanud asjade tuuma ja end kõrvetanud. Elu ei võinud olla nii absurdne, nagu ta hetkeks paistis. Õnneliku hinge mula ei võinud olla lihtsate asjade tuumaks. Sõnade eel ja järel kõrgus ju olemuslikumaid asju. Ta keskendus veel kord, et oma haiguses veenduda. Ja veendus lõkendavi põsi, et armastus on siiski lallamine keset tõsist elu ja et ta ei saa algust ei naisekurnamisest ega selle ihast ja et sellega ta ei lõpe. Armastus on kuulamine ühe tüdruku puhul. Armastus on rääkimine ühe tüdruku puhul. Teda ei ole enne ütlemist selle tüdruku puhul. Ja teda pole pärast.

Ja Sõna ei ole öeldav, ehkki kuulatav sõnumise seast. Sõna on milleski ära kõneldav.” (Lk 156)

Neis sõnades tundus toona lugedes erilist väge ja nüüd ei teagi, kas praegu neid ridu üle lugedes vajun tagasi toonasesse lugemisse või suudavad need read kõnetada ka praegu, kui keelt ülistava teoreetiseerimise ajajärk on läbi saanud.

Unduski 1994. aastal ilmunud essee „Maagiline müstiline keel” selgitab sedasama keelelisel substantsil põhinevat maailmapilti: „kõik inimlik on keelesegune”, keeleline substantis on „inimlikkuse algseis”.⁴ Ja veel: „Kõnelemine on aistinguis sees; nõrutades aistingust keele, lagudame aistingu enese. Kõnelemine on viie meele ühine juur, süntesaator, mis annab inimlikule meelte-elule lõpmatuse dimensiooni.”⁵ „Maagiline müstiline keel” oli raamat, mille suhtes tunti 1990-ndatel lugupidamist ja aukartust – tegu oli selgelt uue tasemega eesti filosoofilises mõttes. Mida sinna varasemast üldse kõrvale panna oligi? See oli ka üks 1990-ndate olulisi tunnusjooni – tundus, et kõik, mis nõuka aastakümnete jooksul oli kirjandusuurimuslikus-kultuuriuurimuslikus žanris kirjutatud, oli väärtusetu, ja et kõik, mis oli huvitav, sündis just vahetult siin ja praegu. Raske oli aru saada Unduski maagilise müstilise keele kontseptsioonist ja nüüd üle lugedes on lihtsam endale lubada teisiti mõtlemist ja mittenõustumist, aga tollal lummas see pinge ja laetus, mis nii „Maagilist müstilit keelt” kui ka „Kuuma” koos hoiab.

Mäletan, et mind köitis „Kuuma” ilmu-des ka deburžuaseerituse mõiste, see, kui-

das sõnalised raudklambrid pidid funktsioneerima just tavakeelele ja tavapärasele keelekesksele maailmale vastupidiselt. Keel, mis oli substantisile ligi pääsemise vahend, tee armastuse juurde, pidi olema keele kui süsteemi eitus – sest süsteemne tavakeel on läbinisti buržuaseeritud, on banaalse ühiskondliku funktsionaalsuse teenistuses. Keelelised klambrid, mida „Kuuma” peategelane Ruuben taga otsis, ei saanud väljenduda romaanina (mis on väikekoodanlik žanr) – vaja oli palvet, fragmenti. Üheksakümendate alguses sai loetud ka Roland Barthes’i tekste: Barthes kasutas psühhoanalüüsi-taustalist prantsuse mõistete *plaisir* ja *jouissance* vastandust, kus kerge koodanlik mõnu (*plaisir*) on alaväärtuslik *jouissance*’i või joovastuse kõrval. Mäletan, et „Kuuma” näis hästi sobivat hilise Barthes’i tekstide tonaalsusega.

„Kuuma” keelelise maailmaloomes kandev eesmärk on niisiis deburžuaseeritus, mida tuleks mõista kui vastuastumist mõnusele ja mugavale maailmasolule. See maailm püüab väljuda kehtestatud kultuuriloogikast (taotlus, mis on muidugi määratud ebaõnnestuma). Süzeeliselt väljendus see ühiskondlikult mõtestatud tegevuse puudumises või eiramises või edasilükkamises. „Kuuma” tegelased magavad, ärkavad, istuvad aknalaua, vaatavad, ootavad, liiguvad, tunnevad; romaan väldib kokkupuudet ajastu sotsiaalse reaalsusega. Niisamuti on romaanile omane nõrk dialoogilisus: avatakse küll mitme tegelase sisemaailma, ent iga tegelane on lukustatud omaenda inimüksindusse, dialoog on minimaalne. Ruubeni onu tavanormidele mittevastavad keldrimaalingud on sellise olemise kõnekas näide: need on tungide vohamine, mis sotsialiseeritud maailma ei sobitu.

Keelekesksus ja tungilisus, deburžuaseerituse eesmärk – siin jään mõtlema: miks jääb see maailm siiski „keelelise lalina” piiridesse ja põrkab tagasi bataille’liku

⁴ J. Undusk, Maagiline müstiline keel. (Oxymora 2.) Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Virgela, 1998, lk 62. Keeleline substantis on essee defineeritud kui „kõiki keele-nähtusi siduv tuumsus” (samal, lk 63).

⁵ Samas, lk 67.

vägivaldsuse ees, mis oleks deburžuaseerimise jõuline lõpuleviimine; miks eraldatakse transgressiivne vägivaldsus, noaga lihas sorkimise stseenid tegelaste vahetu suhtluse tasandist pigem vabamate reeglitega unenägude maailma? On seesama keeleline lalin tegelikult deburžuaseerimise takistuseks? Lõpuleviimine ei ole selles maailmas eesmärk, pigem just laiali laotumine, keelelised rännakud eri tekstikihistuste vahel, kust kumavad vastu Tuglas ja Visnapuu, Goethe, piibli-mütoloogia jm. Mulle tundub, et transgressiivse deburžuaseerimise puudumise

põhjus võib olla ka Tuglase trooniv kohalolu, tuglaslik polariseeritud maailmapilt, kus nõrga mehe keelelalin jääb alla tema kujutlust valitsevale ürgnaise elujõule. Või on see maailm selleks liialt romantilise põhikoega? Kas saab goethelik *Stirb und werde*, see ilukõlaline stiliseeritud surmavigatsus, ikkagi jõuda olemise ja armastuse keelelise tuumani (kui midagi sellist ühes fiktsionaalses maailmas eksisteerib)? Substantsiihalus toimib kui teksti käivitav jõud, ja midagi ei peagi juhtuma.

EPP ANNUS